

Daşoguz welaýat maliýe-ykdysady orta hünär okuw mekdebi

Ähli hünärleriň I ýyl talyplary üçin

Türkmenistanyň taryhy dersinden umumy sapagyň ýazgysy

Okadýan mugallym: B.Mýatdurdyýew

1-nji tema. Giriş. Taryh barada düşünje. Türkmenistanyň ýerlerinde ilkidurmuş jemgyýetçilik gurluşy.

(2sagatlyk)

Sapagyň maksady: *Talyplarda gumanitar bilimleriň döwrebap bolmagyny gazanmak. Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşynda, häzirki döwürde bolup geçýän düýpli syýasy, ykdysady, sosial we ruhy-medeni özgerişlere ylmy nukdaýnazardan baha berip bilmek hem-de şol özgerişlere işewür gatnaşmak başarnyklaryny kemala getirmek.*

Sapagyň guramaçylyk döwri: *Talyplar bilen salamlaşmak, talyplaryň egin-eşiklerini gözden geçirmek, talyplaryň gatnaşygyny hasaba almak, dergileri doldurmak, okuw otagynyň sapaga taýýarlygyny gözden geçirmek.*

Umumy okuwyň meýilnamasy:

1. *Türkmenistanyň taryhy dersini öwrenmegiň maksady.*
2. *Türkmen taryhynyň esasy döwürleri.*
3. *Jeýtun medeniýeti. Änew medeniýeti.*

Peýdalanylýan edebiyat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehaly. Aşgabat 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Täze galkynyş eýýamy: wakalaryň senenamasy. 2007 ýyl . Aşgabat 2008.
4. Türkmenistanyň taryhy.-TDNG, Aşgabat, 2011

Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasatynyň, täzelikleriň beýan edilişi:

Hormatly Prezidentimiziň Atalyk kitaplaryndan peýdalanmak.

Ýurt täzelikleri bilen tanyşdyrmak, talyplar bilen geçen temany sorag-jogap arkaly ýatlap geçmek.

1. Türkmenistanyň taryhy dersini öwrenmegiň maksady.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli medeniýetimizdir köp asyrlık

sungatymyza, ýurdumyzyň taryhy-medeni we arheologiki ýadygärliklerine, şöhratly ata-babalarymyzdyr milli şahsyýetlerimiziň bitiren ägirt uly hyzmatlaryna we ösen orta asyrlar eýýamynda edermen, merdana hem-de buýsançly pederlerimiziň döreden we hökümdarlyk eden beýik döwletleriniň müň öwüşginli syrly sahypalaryny öwrenmeklige ajaýyp mümkinçilikleriň açylmagy ýaly öwgä mynasyp aýratynlyklar milli taryhymyzy çuňňur we dogruçyl öwrenmeklige uly badalga berdi. Uzak geçmişde Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan iň gadymy adamlar jemgyýetiň ösüş kanunynlaryna laýyklykda ilkidurmuş gurluşyny başdan geçiripdirler. Şeýlelikde, asyrlaryň we müňýyllyklaryň özara sazlaşykly dowam etmegi, maddy we ruhy medeniýetiň kämilleşmegi, ilkidurmuş adamlarynyň durmuşynda uly ösüşlerdir özgerişleriň we dini ynançlaryň kemala gelmegine özüniň oňyn täsirini ýetirýär. Şonuň ýaly-da, ata-babalarymyz tarapyndan dürli döwürlerde esaslandyrylan Gadymy Oguz, Beýik Parfiýa, Oguz türkmenleriniň beýik Hun, Göktürkmenler, Beýik Sejuk hem-de Köneürgenç türkmen döwletleridir. Osmanly soltanlygynyň hökümdarlarynyň türkmen halkynyň özboluşly milli medeniýetiniň we maddy gymmatlyklarynyň döremegine we ösmegine goşan saldamly goşantlary aýratyn belenilmäge mynasypdyr. Şu mynasbetli-de ýurdumyzyň orta, ýörite orta we ýokary okuw mekdeplerinde taryh ylmynyň gazananlary we onuň aýratynlyklary hemmetaraplaýyn hem-de olara milli öwüşginler çaýylyp, millilik esasynda giňden öwrenilýär.

2. Türkmen taryhynyň esasy döwürleri.

Türkmen taryhçylary Türkmenistanyň iň gadymy taryhyny öz aýratynlyklaryna laýyklykda döwürleşdirýärler. Şol döwürleşdiriş ählumumy taryh ylmynyň döwürlere bölünişine-de gabat gelýär. Alymlar iň gadymy adamzat jemgyýetiniň peýdalanan zähmet gurallarynyň esasynda bu taryhy döwri daş, mis, bürünç we demir asyrlaryna bölýärler. Olardan:

Paleolit: Daş asyrynyň birinji döwri. Paleolit - 2 sany grek sözünde ybarat bolup, “paleos”-gadymy, “litos”- daş sözlerinden ybarat bolup, Türkmenistanyň ýerlerinde iň gadymy döwürlerden başlap, b.e.öňki XII-XI müňýyllyga çenli dowam edýär.

Mezolit. Daş asyryň ikinji döwri mezolit (grekçe mezos-orta) diýip atlandyrylyp, ol orta daş asyrydyr. Mezolit: b.e.öňki XII-XI müňýyllyklardan b.e.öňki VII müňýyllygyň I ýarymyny öz içine alýar.

Neolit. Daş asyryň üçünji döwri neolit (grekçe neos-täze) diýip atlandyrylýar we ol täze daş asyry has-da meýilnamalaşdyrylýar. Neolit: b.e.öňki VII müňýyllygyň ikinji ýarymyndan b.e. öňki V müňýyllygyň birinji ýarymyna çenli dowam edýär.

Eneolit: Iki sany sözden ybarat bolup, latynça “eneus”-mis, grekçe litos”- daş sözlerinde ybarat bolup, mis-daş asyrydyr. Bu döwürde daş asyry tamamlanyp, mis asyry başlanyp, bu döwürde adamlar misdən zähmet gurallaryny ýasap başlapdyrlar. Ol b.e.öňki V müňýyllygyň ikinji ýarymyndan b.e.öňki IV müňýyllygyň ahyryna çenli dowam edipdir.

Bürünç asyry. B.e.öňki III müňýyllygyň başlaryndan II müňýyllygyň ahyrlaryna çenli bolan döwre bürünç asyry diýilýär. Adamlar galaýy bilen misi garyp bürünç almagy başarypdyrlar. Bürünçden ýasalan zähmet gurallary has berk bolupdyr.

Demir asyry. B.e.öňki II müňýyllygyň ahyrlarynda demiriň tapylmagy we önümçilige ornaşdyrylyp başlanmagy bilen, alymlar bu döwre demir asyry diýip at beripdirler. Demiriň ýüze çykmagy bilen önümçilik has-da giňäpdir, şonuň bilen birlikde hem täze durmuş-ykdysady gatnaşyklar ýüze çykyp, jemgyýetiň ösüşine has-da badalga beripdir.

Geçmiş mirasymyzy, şöhratly taryhymyzy we milli medeniýetimizi çuňňur öwrenmeklik taryh ylmynyň häzirkäki zaman gazananlaryndan doly baş çykarmaklygy talap edýär. Bu ugurda esasy ygtybarly çeşmeleriň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Olardan taryhy işler, çeper edebiýatlar, ylmy we dini beýanlar, resmi hatlar we beýleki ýazgylar esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Şol çeşmeleriň üsti bilen hem geçmiş taryhymyz ýazylýar we çuňňur öwrenilýär.

Taryhy çeşmeler:

Arheologiýa-gadymyýet hakyndaky ylym bolup, adamzat geçişini gazuw-agtaryş işleri wagtynda tapylan arheologiki tapyndylaryň esasynda öwrenýär. Arheologiýa taryh ylmynyň iň bir möhüm pudagy bolup, adamzat taryhynyň dowamlylygyny öwrenmegiň 99 %-i onuň paýyna düşýär.

Arheologiýa barlag işleri iki görnüşde amala aşyrylyp, olar meýdan işleri we ylmy-barlag tejribehanalary. Meýdan işleri -arheologiki gözlegler, gazuw-agtaryş işleri bolup, ylmy-barlag tejribehanalary örän köp taraply bolup ýörite niýetlenilen otaglarda geçirilýär.

Etnografiýa-halklary, olaryň durmuşyny we medeniýetini öwrenýär. Etnografiýa sözüniň halky ýazmak, halky öwrenmek diýen manylary bolup, munuň özi dünýewi ylymlaryň ähli görnüşlerini-de öz içine alyp, şular bilen birlikde-de arheologiýa, antropologiýa, geografiýa, folklor, dil bilimi bilen hem üznüksiz arabaglanyşyk saklaýar. Etnografiýa taryh ylmynyň beýleki pudaklaryndan tapawutlylykda, adamzadyň fiziki we akyl zähmeti bilen döreden maddy we ruhy baýlyklarynyň ähli görnüşlerini öwrenýär.

Paleografiýa (hat-ýazuw)-taryh ylmynyň kömekçi pudagy bolup, ol dürli ýurtlarda, dürli wagtlarda ýüze çykypdyr. Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda hat-ýazuwyň başlangyjy bürünç asyry zamanasynda b.e.öňki III müňýyllykda peýda bolupdyr diýlip çaklanylýar. Ýazuw çeşmeleriniň zat çeşmelerinden artykmaçlygy-da, olar mazmun taýdan baý bolýarlar. Çünki, kähalatlarda ýazuw çeşmeleriniň, ýekeje sözi-de zat çeşmeleriniň müňlerçesine barabar bolýar. Emma ýazuw çeşmeleriniň hem degişlilikde zat çeşmelerine eglşik edýän hem-de ondan kemter gaýdýan ýerleri-de bolýar.

Antropologiýa - adamy öwreniş diýmekligi aňladýar. Bu ylym adamynyň fiziki gurluşyny, geçmiş we häzirkäki zaman medeniýetini we durmuşyny öwrenýär.

Paleoantropologiýa - gadymy adamlaryň fiziki keşbi, dürli durmuş we tebigy şertler zerarly olaryň fiziki keşbiniň üýtgeýşi barada maglumat berýär. Antropologiýa adamzadyň ösüş taryhynyň uzak ýolunda onuň akyly-başly adam

bolmagynda zähmetiň orny, adamyň tebigata eden täsiri, adamyny gurşap alan tebigatyň hut onuň özüne täsiri hakynda täsin maglumatlary berýär.

Resmi ýazgylar. Geçmişin maddy we ruhy medeniýetini öwrenmekde resmi ýazgylaryň hem ähmiýeti diýseň uludyr. Döwlet arhiwlerinde we ýerli, etrap hem-de welaýat arhiwlerinde edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň resminamalary saklanylýar. Taryh ylmynyň bu pudagyna ýazuw ýa-da ses ýazgylary-da girýär

3. Jeýtun medeniýeti. Änew medeniýeti.

Türkmenistanyň günorta etraplarynda neolit zamanynyň medeniýeti Jeýtun medeniýeti ady bilen taryha girýär. Onuň Jeýtun medeniýeti diýip, atlandyrylmagy gadymy Jeýtun obasynyň ady bilen baglanyşdyrylyp, ol Aşgabat şäherinden 30 km. demirgazyk-günbatarda ýerleşýär. Bu ýadygärlik arheolog W.M. Masson tarapyndan uzak ýyllaryň dowamynda öwrenilýär. Jeýtun medeniýetiniň obalarynda ortaça, takmynan 5-6 adamdan ybarat, 35-40 maşgala ýaşap, olarda jemi ilat 200-240 töweregi adam bolupdyr.

Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlikleri esasy üç topara bölünip, olardan Günbatar topar ýadygärlikleri Bamy, Giýewjik, Kelete bolup, Serdar etraby bilen Gökdepe etrabyň aralygyny ýerleşýär. Ýadygärlikleriň merkezi toparyna Jeýtun, täze Nusaý, Çopandep, Togalakdepe, Pessejikdepe degişli bolup, bular Gökdepe etrabyndan Altyn asyr etrabyň çäklerinde ýerleşýän Uludepä, ýa-da Mälik baba ýadygärligine çenli aralygy öz içine alýar. Ýadygärlikleriň gündogar toparyna Monjuklydepe, Çagyllydepe we Gadymydepe degişli bolup, olar mäne-Çäçe ýaýlarynda ýerleşýär. Olar berk pagsadan salnan öýler bolup, düşekleri hekli palçyk bilen suwalyp, diwarlary gyzyl ýa-da gara reňk bilen reňklenipdir. Jeýtunlylar ekerançylygyň düme we suwarymly ekerançylyk tilsimlerini-de giňden ulanypdyrlar we bol hasyl ýygnapdyrlar.

Änew medeniýeti: günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylyk taýpalarynyň taryhyny we medeniýeti öwrenmek üçin Änew obasynyň ýakynyndaky iki depäniň (demirgazyk we günorta tarapyndaky depeler) gazylyp agtarylmagy-da uly ähmiýete eýedir. Olaryň öwrenilmegi baryp 1904-nji ýylda amerikan alymy R. Pampelliniň ýolbaşçylygynda başlanýar. Änew medeniýetine degişli ýadygärlikden arheologik gazuw-barlag işleri geçirilende çig kerpijiň galyndylarynda dänäniň gabyklary we gylçyklary tapylypdyr. Munuň özi gadymy ata-babalarymyzyň bu ýerde däne ekinlerini ösdürip ýetişdirendiklerine şaýatlyk edýär. Tapylan bugdaýyň bu görnüşi häzir Gadymy Änew tapyndylary we bina ýadygärlikleri ak bugdaý ady bilen bellidir. Änew medeniýetine degişli obalaryň galyndylary häzirki Çäçe obasyndan başlap, Aşgabat-Baharly ýolunyň 73 km aralygynda duş gelýär.

Öý iş tabşyrmak: temany okap gelmek, test düzüp gelmek.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmenistanyň taryhynyň döwürleşdirilişi we onuň ähmiýeti nämede?
2. Türkmenistanyň taryhynyň çeşmeşynaslygy, esasy çeşmeler we onuň aýratynlyklary nähili?
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň türkmen taryhyny düýpli we dogruçyl öwrenmek babatdaky sargytlary haýsylar?
4. Türkmenistanyň çäginde ekerançylygyň ýüze çykan ilkinji ýerleri haýsylar?